

KITEKINTÉS / OUTLOOK

„A mai világban minden a kapcsolatokon, az ismeretségen múlik”: Külföldi befektetők telephelyválasztási döntéseinek jellemzői Kárpátalján az informális etnikai kapcsolatok tükrében

“Nowadays everything depends on relationships and acquaintance”: Location decisions of foreign investors in Transcarpathia in the light of informal ethnic relations

KOVÁLY KATALIN

KOVÁLY Katalin: fiatal kutató, Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; kovaly.katalin@csfk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8554-6816>

KULCSSZAVAK: Kárpátalja; külföldi befektetés; informális etnikai kapcsolatok; kapcsolati tőke

ABSZTRAKT: Kárpátalja kedvező geopolitikai elhelyezkedése, az EU közelsége, a rendelkezésre álló olcsó és képzett munkaerő kedvező feltételeket kínál a külföldi beruházók számára. 2016-ban csaknem 630 külföldi érdekeltségű vállalkozás képviseltette magát a megyében, melyek működő tőkéje több mint 50 országból származott. A külföldi tőkebefektetéseket azonban korántsem lehet egységesen kezelni, különbözőek lehetnek a telephelyválasztás motivációi. Jelen vizsgálat az informális kapcsolatrendszerekre és annak gazdasági hatásaira próbál meg rávilágítani, különös tekintettel a kapcsolatok etnikai szempontjaira. A kutatás során kvantitatív és kvalitatív módszerekkel kíséreltem meg feltárni azt, hogy az egyes nemzetekhez köthető külföldi befektetők milyen tényezők befolyásolták kárpátaljai telephelyválasztásuk során, és milyen szerepet játszanak az informális etnikai kapcsolatok ebben a folyamatban. Fő adatforrásként a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivataltól megszerzett cégregiszter szolgált, illetve a mélyinterjú elemzések, melyek a Kárpátalján működő külföldi érdekeltségű vállalatok képviselőivel, a kárpátaljai gazdasági élet kulcsszereplőivel készültek.

Azt a következtetést vontam le, hogy a Kárpátalján működő külföldi vállalatok létesítésében és működésében az informális kapcsolati hálók alapvetően fontos szerepet játszottak, a különböző nemzetiségű beruházók telephelyválasztási motivációi azonban eltérőek. Míg a magyar befektetők általában nyelvi-etnikai alapon döntöttek vállalatuk

székhelyének kiválasztásakor és leginkább a magyar kisebbség által lakott területeken jelentek meg, addig a más nemzetiségű beruházók főként a gazdasági szempontból előnyösebb helyzetű településekbe települtek.

Katalin KOVÁLY: junior research fellow, Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; kovaly.katalin@csfk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8554-6816>

KEYWORDS: Transcarpathia; foreign investment; informal ethnic relations; social capital

ABSTRACT: Although after the onset of the armed conflict in Donbas in 2014, FDI inflows in Ukraine (as well as in Transcarpathia) drastically declined, Transcarpathia is still an attractive region to foreign investors. In 2016, almost 630 companies with foreign interests were active in the oblast ("county"), with capital coming from more than 50 countries. This number shows that the favorable geographical location of Transcarpathia, the highly-skilled and cheap labor force and the low energy prices might counterbalance the significant economic risks foreign companies face in Ukraine. However, foreign investments cannot be treated uniformly. Each investor can prefer different economic sectors and the motivation of the location choices also differ. We can identify numerous factors influencing the location of business investments from wages and tax incentives to the informal personal contacts and networks. The present study attempts to highlight the role of the latter, that is, the system of informal relationships and its economic impacts and, in particular, their ethnic aspect.

The main goal of the research is to find out how social capital (most notably, including contacts and networks) is organized on an ethnic basis and how it influences foreign entrepreneurs investing in Transcarpathia in their decision about the location of their business. It also discusses the role of informal contacts and networks in company launching and business management decisions. The study focuses on Hungarian, Russian, Romanian and Slovak investors.

The main data source was the company register obtained from the Transcarpathian Statistical Office, which, besides the company name, also lists the company locations' exact address and the foreign investors' country of origin. Clarifying the database made it possible to map the geographical locations of the business premises used by foreign investors. Besides the quantitative analysis, the research also included twenty in-depth interviews with foreign entrepreneurs investing in Transcarpathia, managing directors of companies with foreign interests, heads of customs offices, members of Transcarpathian economic organizations and local representatives.

Based on the results of the investigation I argue that informal contacts and networks played a key role in the establishment and running of foreign companies operating in Transcarpathia. However, behind the motivation of location decision, considerable diversity exists among different ethnic groups of investors. Hungarian investors' decisions are usually based on the linguistic-ethnic basis when choosing their location, thus prefer areas inhabited by the Hungarian minority. The main reasons behind this phenomenon are the exploitation of existing Hungarian-Hungarian relations and the linguistic-cultural similarities. In contrast, non-Hungarian investors tend to take into consideration economic and commercial aspects, thus launched a business in economically more prosperous settlements. This can be explained by two factors: on the one hand, these communities are less numerous than Hungarians in Transcarpathia, and because their relationship with their mother country is less active, it is more difficult to establish and cultivate contacts. On the other hand - in the case of Russian and Slovakian investors - there was no need for intermediary people of the same nationality, due to the proximity both in terms of language and business attitude.

Bevezetés

Számos nemzetközi kutatás bizonyítja, hogy a társadalmi (és ezen belül a kapcsolati) tőke a vállalkozások egyik alapvető erőforrása (Kovály, Čermáková 2016; Light, Dana 2013; Light, Gold, 2000; Perreault et al. 2007), melynek kihasználásával az egyes vállalati szereplők gazdasági előnyökre tehetnek szert, leginkább az úgynevezett tranzakciós költségek¹ csökkentésével, a gyorsabb információáramlással és ügyintézésessel. Mindennek azonban negatív hozadéka is lehet. Ugyanis a zárt rendszerben működő etnikai közösségek (enklávésodás) kizárhatják magukat a más társadalmi csoportokkal való kooperációból, csökkentve a gazdasági együttműködés esélyeit. Ezzel egyidejűleg csökken a más etnikumok tulajdonában lévő információkhoz és javakhoz (társadalmi tőkéhez) való hozzáférés (Portes, Landolt 1996), a nyelvi, kulturális ismeretek hiányában pedig hátrányba kerülhetnek a többi piaci szereplő versenyében (Borjas 1999).

Jelen kutatás a kapcsolati tőke egy speciális elemére, az informális etnikai kapcsolatokra koncentrál a Kárpátalján működő külföldi vállalkozások példáján. Azt vizsgálom, hogy az informális kapcsolati hálóknak milyen szerepük van a vállalkozói tevékenységek hatékonyságában, illetve hogy a meglévő társadalmi (kapcsolati) tőkét milyen mértékben használják ki a különböző országokból érkezett külföldi befektetők.

A kutatás három fő kérdése:

- Mi motiválja a külföldi befektetőket arra, hogy Kárpátalján fektessék be tőkéjüket?
- Milyen szerepet játszik az etnikai alapon szerveződő kapcsolati tőke a Kárpátalján befektető külföldi vállalatok telephelyválasztásában?
- Milyen hatással vannak az informális etnikai kapcsolatok a külföldi vállalkozások alakulására Kárpátalján?

Fő adatforrásként a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivaltaltól kapott cég-regiszter, illetve a külföldi beruházókkal és a kárpátaljai gazdasági élet kulcsszereplőivel készített mintegy 20 interjú szolgált.

A kapcsolati tőke szerepe a vállalkozásokban

A társadalmi tőke és a kapcsolati tőke fogalma

A társadalmi tőke fogalmának különböző szemléletű megközelítése, társadalomra gyakorolt hatása és társadalmi-gazdasági szerepe a jelenlegi tudományos diskurzusok gyakori tárgyát képezi. A társadalmi tőke fogalmának bevezetése Bourdieu nevéhez fűződik, aki átlépve a közgazdaságtan tőkefogalmán, kulturális, szimbolikus és társadalmi tőkéről beszélt. Megközelítésében a társadalmi tőke olyan

erőforrások összessége, mely bizonyos csoporthoz való tartozáshoz kötődik, és amelyeket az egyes szereplők a kapcsolati hálók kialakításának céljából hasznosítanak (Bourdieu 1983). Bourdieu (1983) szerint az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága azon kapcsolati hálók kiterjedésétől függ, melyeket ténylegesen mozgósítani tud. A későbbiekben a társadalmi tőke fogalma Coleman munkássága révén vált széles körűen ismertté, aki olyan cselekvést elősegítő erőforrásként határozta meg azt, mely az egyes szereplők közötti kapcsolatok struktúráján belül jelenik meg, és e struktúrában belül megkönnyíti a cselekvést (Coleman 1988). Bourdieu és Coleman tehát a társadalmi tőkére mint magánvagyonra tekintett, habár Colemannál már megjelenik a közjósággjelleg is. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a társadalmi tőke bizonyos fajtái már nemcsak azok körében hasznosulnak, akik létrehozzák azokat, hanem az egész közösségben is, mivel a közösség tagjait nem lehet teljesen kizárni a hasznosulásból (Sik 2012). Putnam (1993a, 1993b) szerint a társadalmi tőke egyértelműen olyan közjóság, mely kötelékekből, bizalomból, kölcsönösségből, szolidaritásból és intézményekből áll össze, és amelyek átvihetők egyik társadalmi környezetből a másikba. „A társadalmi (kapcsolati) tőke legfontosabb tétele Putnam szerint az, hogy a kapcsolathálóknak értékük van, amit a belőlük fakadó bizalom, reciprocitás, információ és együttműködés hoz létre” (Putnam 2000, idézi Gödri 2010, 40.). Fukuyama (1997) a bizalmat tartotta a társadalmi tőke fő indikátorának, és két fontos összetevőt emelt ki meghatározása során: az együttműködést és a mozgósítást. Szerinte ugyanis csak akkor beszélhetünk felhasználható és bővíthető erőforrásról (azaz társadalmi tőkéről), ha a társadalmi kapcsolatban életre hívjuk és mozgósítjuk a társadalmi normákat a kölcsönösen előnyös együttműködés céljából. Bourdieu és Coleman tehát a társadalmi tőke legfontosabb szerepét az egyéni boldogulásban, az individuumban fejlődésében látta, míg Putnam és Fukuyama a társadalmi-gazdasági előrehaladás fontos elemének tekintette. Lin szerint (2001) a társadalmi tőke olyan beruházást jelent a társadalmi kapcsolatokba, mely a piacon térül majd meg és melynek várható hozama meghaladja a beruházás költségeit.

A társadalmi tőke meghatározására szerteágazó definíciók léteznek, viszont mindegyik meghatározás központi elemeként a kapcsolati hálók jelennek meg, és kiemelik a bizalom fontosságát (Perreault et al. 2007), valamint azt, hogy a társadalmi tőke megléte – a társadalmi hálózatokban vagy egyéb társadalmi struktúrákban való tagság révén – elérhető előnyöket, hasznokat jelent (Portes, Sensenbrenner 1998). Vitatott, hogy a társadalmi csoportokon belül e kapcsolati hálók teremtik-e meg a bizalom alapját, vagy éppen fordítva, az utóbbi megléte vezet-e a kapcsolatháló kialakulásához. Azonban bárhogyan is legyen, a nemzetközi szakirodalomban konszenzus van a téren, hogy a kapcsolati hálók a társadalmi tőke központi elemét képezik. „A személyes kapcsolatokba ágyazódott, illetve rajtuk keresztül elérhető erőforrások pedig a társadalmi tőke azon részét képezik, melyet kapcsolati tőkének nevezünk” (Gödri 2010, 42.). Kapcsolati tőkét jelenthetnek a rokoni, baráti, ismerősi stb. kapcsolatok, vagy akár egy szervezetbeli tagság is (Gödri 2010).

A nemzetközi szakirodalom széleskörűen foglalkozik a társadalmi tőke szerepével és annak hatásaival a vállalkozások terén is. Számos kutatás támasztja alá, hogy a megfelelő társadalmi tőkével rendelkező közösségek gyorsabb gazdasági növekedést, hatékonyabb üzleti kapcsolatokat hoznak létre (Putnam 2007). Light és Dana (2013) szerint a társadalmi tőke gazdasági szerepe abban rejlik, hogy az egyén milyen kapcsolatokkal rendelkezik, milyen mértékben képes mozgósítani azt és milyen erőforrásokat ér el ez által.

Ukrajna esetében a társadalmi tőke meglétére úgy tekintenek, mint amely eszköz lehet az intézményi válság leküzdésében és amelynek közvetítő szerepe elengedhetetlen az állam és a civil társadalom közötti párbeszéd kialakításában (Sereda 2013). Meg kell azonban említenünk, hogy Ukrajnában a társadalmi tőke fejlettségi szintje igen alacsony, ami a kiterjedt korrupcióval, a demokrácia fejletlenségével és a társadalmi egyenlőtlenség növekedésével magyarázható (Drozdova 2013; Levchuk 2011; Sereda 2013). Ukrajnában (csakúgy, mint a legtöbb posztoszocialista országban, így Kárpátalján is) létezik egy speciális társadalmi tőkefajta, mely nem etnikumspecifikus és főként nem bizalmi alapú, hanem többnyire kényszeren alapuló szívességcsere-rendszer. Ez a formális intézmények működésébe is mélyen beágyazódott, előjelét tekintve inkább negatív, és a korrupció alapját képezi (Åberg, 2000). Az ilyen piaci körülmények között működni kénytelen vállalkozásoknál a kapcsolati tőke szerepe még inkább felértékelődik.

Az etnikai alapú kapcsolati tőke szerepe a gazdaságban

Az etnikai alapú társadalmi tőke azon erőforrások összességét jelenti, melyet egy bizonyos etnikai csoporthoz való tartozás révén nyerhet el valaki, és amely a csoport minden tagja számára elérhető, így az egész közösség élvezheti az ezzel járó előnyöket (Coleman 1988; Giorgas 2000; Gödri 2008; Light, Gold 2000; Light, Karageorgis 1994). Ide tartoznak a különböző információk és kapcsolatok, a készségek, a kölcsönös szolidaritás, a bizalom, valamint a közös tradíciókon és tapasztalaton alapuló más tulajdonságok (Light, Gold 2000).

A kapcsolati tőke etnikai vállalkozásokban betöltött szerepével kapcsolatos vizsgálatok évtizedek óta szerves részét képezik a tudományos diskurzusoknak, különös figyelemmel a kapcsolati tőke szerepére a vállalkozások indításában és vezetésében (Edwards et al. 2016; Gedajlovic et al. 2013; Kovály, Čermáková 2016; Light, Dana 2013; Shi, Shepherd, Schmidts 2015). Számos gazdaságpolitikai elemzés foglalkozik az etnikai sokszínűség és a gazdasági növekedés korrelációjával, illetve azzal, hogy az egyes területeken élő etnikai csoportok nyelvi, kulturális és társadalmi viszonyai hogyan befolyásolják adott térség gazdasági tevékenységét (Csata 2015). Ez lehet negatív hatású, amikor a túlzottan zárt közösségekben az együttműködő magatartás helyett opportunistá, önjáró magatartás alakul ki, melyek emelik a tranzakciós költségeket, és lehet a gazdaság egészére nézve pozitív hatású, növelve a kreativitást, az innovatív gondolko-

dásmódot, a társadalmi lojalitást (Csata 2015). Az Orbán, Szántó (2005) szerzőpáros szerint az etnikai alapú kapcsolati tőke legfontosabb gazdasági szerepe a tranzakciós költségek csökkentésében rejlik. Ugyanis a megfelelő kapcsolati tőkével nem rendelkező közösségekben a tárgyalások, az alkuk, a szerződések megkötése és ellenőrzése, valamint a megfelelő információk beszerzése jelentős tranzakciós költségekkel járnak. Ezzel szemben azokon a csoportokon belül, ahol az informális kapcsolati hálókön, illetve a bizalmi kapcsolatokon keresztül a bonyolult bürokratikus lépések vagy a különböző munkafolyamatok ellenőrzése – az ezzel járó idő- és pénzügyi ráfordítások révén – minimalizálható, jelentős mértékben csökkennek a tranzakciós költségek, ami gazdasági előnyt nyújt a folyamat szereplőinek.

A posztzocialista országok közösségei adaptív módon, a szűkös és korlátozottan hozzáférhető erőforrásokat megtanulták hatékonyan, kreatívan kiaknázni (Grabher, Stark 1996; Sik, Wellman 1999). A kapcsolati tőkének a kapitalista országokban működő vállalkozásoknál is nagy jelentősége van, azonban a kommunizmus és a posztkommunizmus alatt (növekvő bizonytalanság, új problémák, új lehetőségek) szerepük még fontosabbá vált (Sik, Wellman 1999). A posztkommunista országokban a vállalatindítás során a legfőbb erőforrást a családi, rokoni, baráti kapcsolatok jelentik (Bálint 2008; Czako et al. 1995; Sik, Wellman 1999). Egy olyan súlyos társadalmi-gazdasági problémákkal küzdő, korrupcióval átszótt, oligarchák uralta országban, mint Ukrajna, a kapcsolati tőke szerepe még inkább felértékelődik. Tökéletlenül működő piaci feltételek mellett a kapcsolati tőke hasznossága abban rejlik, hogy a vállalkozónak mások ismereteiből származik haszna (olcsó és megbízható információszerezés, gyorsabb és hatékonyabb üzleti lépések stb.) (Fafchamps, Minten 2002).

Kárpátalja mint befektetési terület

Társadalmi-gazdasági helyzetkép

Kárpátalja megye (Закарпатська область), mely Ukrajna délnyugati perifériáján terül el, kis területe ellenére négy országgal is szomszédos. A 20. századi történelem viharos korszakában Kárpátalján több politikai hatalomváltás történt, melynek következményeként határai is gyakran változtak (Fedinec 2002). Múltjából, geopolitikai helyzetéből adódóan különleges helyet foglal el az ukrán régiók sorában, ugyanis egy soknemzetiségű, multikulturális térség fejlődött ki, ahol az ukrán többség mellett elsősorban magyarok szélesítik az etnikai palettát, de jelentős számban élnek itt romák, románok, oroszok és szlovákok is.²

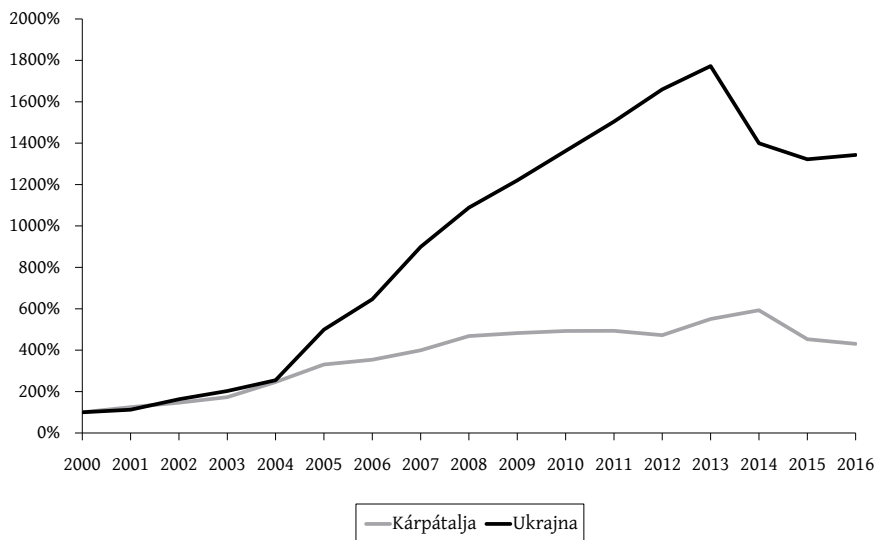
Kárpátalja gazdaságilag az egyik legelmaradottabb régiónak számít Ukrajnán belül, infrastruktúrája rendkívül korszerűtlen, annak ellenére, hogy az V. páneu-

rópai közlekedési folyosó mezsgyéjén fekszik.³ A megye gazdasági potenciálja korlátozott, legfontosabb természeti kincsei erdőségei és a balneológiai adottságai, az ipari termelés súlya nem számottevő. A szovjet időszakban dinamikusan fejlődő gazdasági ágazatai (mezőgazdaság, faipar) a rendszerváltás éveiben erősen redukálódtak, a kolhozok, az állami üzemek tönkrementek. Mindez a munkanélküliség jelentős növekedésével járt. A gazdasági recesszió után, a 2000-es évek elején a megye gazdasági életében pozitív változások történtek, nagyrészt a Kárpátaljai szabad gazdasági övezet (KSZGÖ) által nyújtott vám- és adókedvezmények köszönhetően, melyek számos külföldi vállalat megtelepedését is elősegítették a térségben (Kovály 2010). Noha a legtöbb külföldi cég barnamezős beruházásként érkezett Kárpátaljára, megjelenésük nemcsak infrastrukturális fejlesztésekkel járt, de számos munkahelyet is teremtett a megyében. Azonban a KSZGÖ kedvezményeit 2005-ben váratlanul megszüntették (Kovály 2010), ami több vállalat bezárását eredményezte. A 2014-ben kirobbant kelet-ukrán fegyveres konfliktus miatt újabb kedvezőtlen időszak vette kezdetét. A donbaszi harcok kirobbanása óta a katonai sorozások hat hulláma zajlott le, miközben 2014-ben a GDP 7%-ot, 2015-ben pedig több mint 10%-ot zuhant. Noha 2016-ban némi emelkedés (2%) volt tapasztalható, a gazdaság növekedési üteme messze elmarad a válság előtti értékektől. Az inflációs ráta – régen nem látott méreteket öltve – 2014-ben 24,9%, 2015-ben 43%, 2016-ban pedig 12% volt, az élelmiszerárak megsokszorozódtak, a bérek és nyugdíjak viszont alig (8-10%-kal) emelkedtek. Az Ukrán Statisztikai Hivatal 2017. október 1-jei adatai alapján Kárpátalján az egyhavi átlagfizetés 6138 hrvnya (kb. 62 000 Ft), ami kissé elmarad az ukrainai átlagtól (69 400 Ft). Kárpátalján 2017 közepén a munkanélküliségi arány a hivatalos adatok alapján 10,3%-ot tett ki, amely némileg magasabb az ukrainai átlagnál (10%). Ki kell azonban emelnünk, hogy Kárpátalján (csakúgy, mint egész Ukrajnában) elsősorban a rejtett munkanélküliség a fő probléma, ugyanis a munkanélküliek valós aránya a legóvatosabb becslések szerint is a fentebb említett érték háromnegyszerese. A munkanélküliség, a gazdasági mélyrepülés és a katonai behívóktól való félelem tovább erősítette az egyébként is aktív mobilitási jellemzőkkel rendelkező kárpátaljai lakosság migrációs hajlandóságát (Tátrai, Eröss, Kovály 2016). Az egyre fokozódó elvándorlás új kihívások elé állítja a kárpátaljai munkaerőpiacot, különösen érzékenyen érintette például az iskolákat, az óvodákat vagy az egészségügyi intézményeket, amelyek dolgozói tömegével hagyják el az országot (Kovály, Eröss, Tátrai 2017). A kutatás során azonban az is kiderült, hogy már nemcsak a fentebb említett szektorokban vannak betöltetlen állások, hanem a legtöbb üzem, cég, vállalkozás is súlyos munkaerőhiánnyal küzd.

Befektetések Kárpátalján

A Szovjetunió felbomlása és Ukrajna függetlenné válása óta Kárpátalja gazdaságába változó volumenű külföldi működő tőke érkezett. A kilencvenes években –

1. ábra: A külföldi tőkebefektetések alakulása Ukrajnában és Kárpátalján (2000 = 100%)
The development of foreign direct investment in Ukraine and Transcarpathia (2000 = 100%)

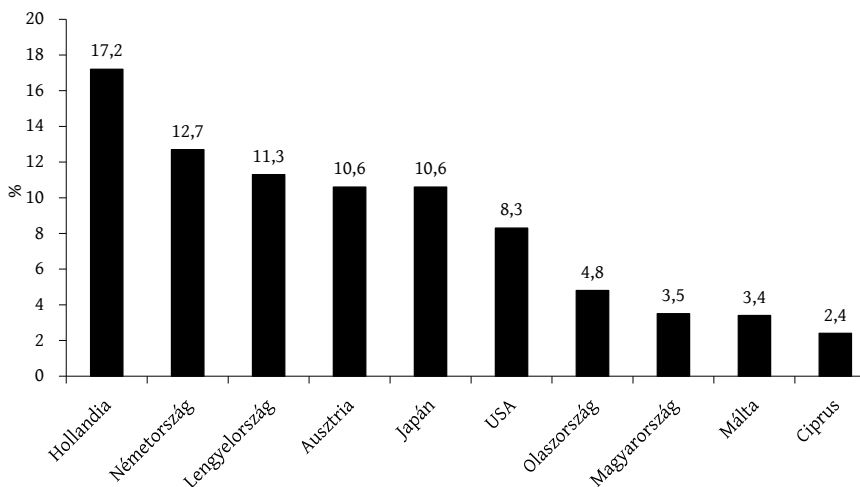
Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

kedvező földrajzi elhelyezkedése ellenére – a megye csekély mértékű külföldi tőkét vonzott az ipar ágazatába, elsősorban a politikai és jogi bizonytalanságoknak, valamint a korrupciónak tulajdoníthatóan. A turisztikai ágazat korszerűtlen állapota és a turisztikai szakemberek hiánya miatt (Imre 2014) a kiterjedt erdőségek és az értékes termálfvízforrás sem vonzották a befektetőket. A 2000-es évek elején a dinamikus növekedés főleg a már említett kedvező vámügyi eljárásokkal és az ukrán kormány befektetéseket ösztönző politikájával függött össze. A 2009-es világgazdasági válság hatására a működőtőke-befektetések növekedési dinamikája némileg visszaesett, ám mindvégig növekedést mutatott. A 2014-ben kirobbant kelet-ukrán konfliktus hatására viszont a külföldi tőke valóságosan elmenekült Ukrajnából, így Kárpátaljáról is (1. ábra), melynek következtében több külföldi érdekeltségű vállalat vonult ki vagy állította le részlegesen működését a megyében.⁴

Az Ukrajna gazdaságába befektetett külföldi tőkeállomány alapján 2016-ban Kárpátalja a 13. helyet foglalta el az ország 24 megyéje között (<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/> 2016). A befektetett külföldi tőke 79%-a az iparban összpontosult, a szállítás, raktározás és futárszolgálati tevékenység (6,8%), az ingatlankereskedelem (5,8%), a vendéglátó ipar (3,7%) valamint a kis- és nagykereskedelem (2,7%) részesedése szerény mértékű volt. A csaknem 50 országból származó befektetők között 10 ország tette ki az összbefektetések több mint 80%-át. A Kárpátaljára befektető országok listáján az elmúlt évek során nem volt nagy változás, egyedül Ciprus részesedése növekszik évről évre⁵ (2. ábra).

2016-ban a megyében 630 külföldi érdekeltségű vállalkozás működött, leginkább kis- és középvállalkozások formájában. A legtöbb külföldi érdekeltségű

2. ábra: A legfontosabb befektető országok Kárpátalján
The most important investing countries of Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

vállalkozást még a 2000-es évek elején – a KSZGÖ működése idején – hozták létre, jelentős részük az olcsó munkaerőt használta fel, főleg az exportra termelő könnyűipari (cipő- és ruhaipar), autóiipari, valamint feldolgozóipari ágazatokban.

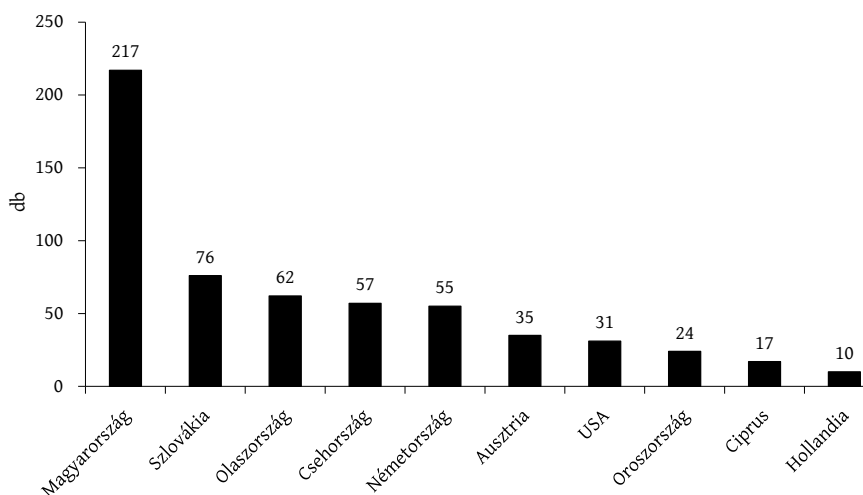
Kárpátalja egyik legfontosabb versenyelőnye az EU-s határokhoz való közelsége, mely az olcsó munkaerő és energiaárak mellett alacsony logisztikai költségeket is jelent a külföldi befektetők számára. Meg kell azonban jegyezni, hogy a határátkelés nehézségei – melyek mind a személy-, mind az áruforgalmat érintik – csökkentik a térség külföldi működő tőkét vonzó erejét. Interjúalanyaim elmondása szerint a bonyolult és bürokratikus vámügyi eljárások, a sokszor órákig tartó sorban állások a határátkelés során, az eltérő szabályozások negatívan befolyásolják a külföldi befektetések kárpátaljai (vagy ukrainai) megtelepedését.⁶ Nem kedvez a külföldi vállalatok létesítésének Ukrajna instabil gazdasági-politikai helyzete sem, melyet az ukrán–orosz háború tovább rontott. A politikai-jogi bizonytalanság kedvezőtlen befektetői környezetet teremt, melyet a térségre (és egész Ukrajnára) jellemző oligarchák uralta zárt monopóliumrendszer is negatívan befolyásol (Ludvig 2008). A külföldi befektetők elmondták, hogy a kiterjedt bürokrácia, a kaotikus és folyton változó adórendszer, valamint a mindent átszövő korrupció okozta ukrainai vállalkozásuk legfőbb nehézségeit a vállalatindítás és a vállalatvezetés során (A4, A5, A13, A14, A19 – a kódokkal jelölt interjúalanyok adatait lásd a Mellékletben). Mindezek ellenére „a külföldiek számára ez egy vonzó régió, mert olcsó a munkaerő és alacsonyak az előállítási költségek, a dollár árfolyama a hrvnyához viszonyítva pedig igen kedvező. Természetesen van rizikó, de a kedvező gazdasági feltételek miatt kockáztatnak.” (A8)

Az etnikai alapú társadalmi (kapcsolati) tőke szerepe Kárpátalján a külföldi befektetések tükrében

Kárpátalján (és Ukrajnában) a külföldi befektetők a hazaitól (általában a nyugat-európaiktól) jelentősen eltérő, leginkább kedvezőtlennek nevezhető gazdasági környezetbe kerülnek (jogi, politikai, gazdasági bizonytalanság, korrupció, a nyelvismeret hiánya stb.), ami nehezíti a vállalatindítást és vállalatvezetést (A8, A13, A21). Ebben a bizonytalan befektetési környezetben fontos szerep jut a vállalkozók informális, személyes kapcsolatainak, melyek – adatközlőink szerint – Kárpátalján a legtöbb esetben nyelvi-etnikai alapon szerveződnek. Mivel a kárpátaljai etnikai csoportok sorában a magyarok, a szlovákok, az oroszok és a románok alkotnak kisebb-nagyobb közösségeket, ezért ezekhez az etnikumokhoz köthető külföldi befektetéseket vizsgáltam meg tüzetesebben.⁷ Mind a négy etnikumhoz köthető vállalkozások esetében kvantitatív (kárpátaljai cégregiszter) és kvalitatív (interjúk) elemzést is végeztem.

Kárpátalja egyik legfőbb külkereskedelmi partnere Magyarország (Ludvig 2003) – az áruforgalmat és a külföldi vállalkozások számát tekintve (3. ábra). Az ukrán megyébe befektetett külföldi működő tőke állományából Magyarország azonban csupán 3,5%-kal részesedik (2. ábra), ami arra enged következtetni, hogy a magyar tulajdonban lévő cégek többsége kis- és középvállalat. Az 1990-es években a magyarországi tőke nagyobb része round-tripping FDI⁸ volt: a kárpátaljai magyar (vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező) gazdasági szereplők tőkéjüket Magyarországon fektették be, majd ezt a tőkét áramoltatták vissza, amely magyar beruházásként jelent meg a kárpátaljai statisztikákban (Imre

3. ábra: A külföldi érdekltségű vállalkozások száma Kárpátalján 2015-ben
The number of foreign-owned enterprises in Transcarpathia in 2015

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

2014, 116.). A tőke ilyen fajta visszaszivárogtatásával kihasználhatóvá váltak a külföldi érdekeltségű vállalkozások számára nyújtott ukrán vám- és adókedvezmények (csakúgy, mint a fentebb már taglalt ciprusi vállalkozások esetében). A statisztikailag magyarként nyilvántartott, ám valójában ukrán tőke ma is képviselteti magát Kárpátalján, ám a KSZGŐ vám- és adókedvezményeinek megszűnése után (2005) arányuk jelentősen lecsökkent. Az ukrán gazdaság 2000-es évekbeli megszilárdulásával, a schengeni határőrizeti rendszer bevezetésével helyüket folyamatosan átvették a tényleges magyar befektetők (Imre 2012). A teljes egészében magyar tulajdonban lévő vállalatok mellett a kárpátaljai magyar gazdasági szereplőkre támaszkodva számos ukrán-magyar vegyesvállalat is létrejött a megyében, amelyekbe partnerként a kárpátaljai magyar kisebbség tagjait vonták be (Ludvig 2008).

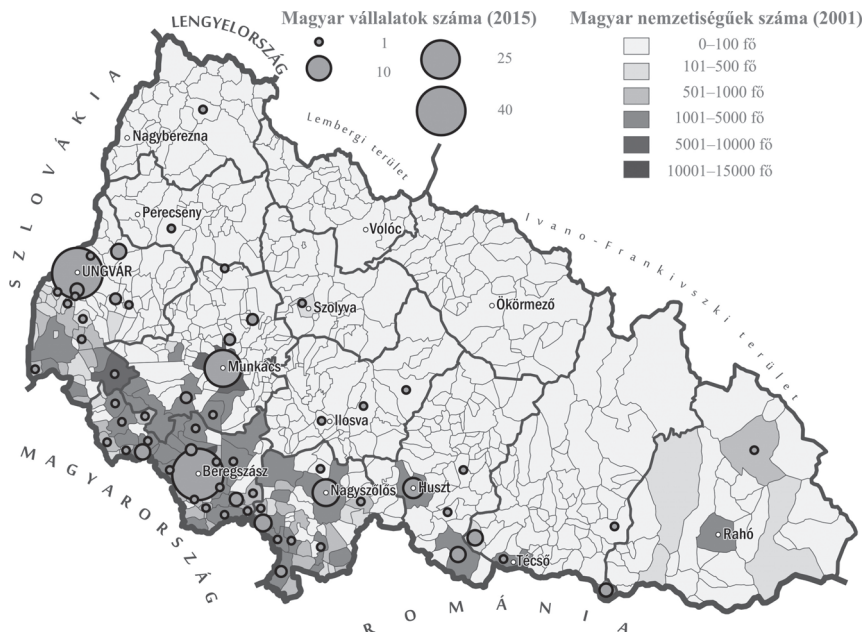
A mintegy 150 ezer fős kárpátaljai magyar kisebbség mindig is szoros kapcsolatokat ápolt az anyaországgal. A különböző történelmi időkben kialakult üzleti és baráti kapcsolatok a határok változásával, a különböző politikai berendezkedésekkel, a határátkelés szigorításával sem szűntek meg. A magyar-magyar határon átfelülő kapcsolatok igen széles skálán mozognak, a diplomáciai együttműködésektől a jól működő formális és informális gazdasági kooperációkig (Kovály 2012). A magyar állampolgárság 2010-ben bevezetett könnyített megadásával pedig a határátkelés is könnyebbé vált, ugyanis az állampolgársággal járó magyar útlevél megszerzésével az ukrán (többnyire kárpátaljai) állampolgároknak már nincs szükségük vízumra.

A Kárpátalján működő magyarországi érdekeltségű vállalkozások területi megoszlásáról elmondható, hogy többségük nem az infrastrukturálisán fejlettebb és a munkaerőpiaci szempontból előnyösebb nagyvárosokat preferálta. A magyar befektetők sokkal inkább az ukrán-magyar határ mentén élő, magyar közösségek által lakott településeken létesítettek vegyes- vagy leányvállalatokat (4. ábra). Ezt a megállapítást erősítették meg a magyar érdekeltségű vállalkozások képviselőivel készített interjúk is.

A megkérdezett magyarországi befektetők elmondták, hogy a határhoz való földrajzi közelség mellett a közös nyelv, a kulturális és mentalitásbeli hasonlóság is fontos szerepet játszott abban, hogy Ukrajnán belül Kárpátalját választották telephelyként. Szintén fontos kiemelni, hogy magyarországi adatközlőim csaknem mindegyike korábbi üzleti, rokoni, vagy baráti magyar-magyar kapcsolataira támaszkodva kezdte el vállalkozását Kárpátalján.

Interjúalanyainknál arra is rákérdeztem, hogy szerepet játszik-e az etnikai hovatarozás üzleti partnereik, beosztottjaik kiválasztásánál. A válaszok alapján elmondható, hogy míg a munkások kiválasztásánál – a mikrovállalkozásokat leszámítva – ez nem volt szignifikáns, addig az üzlettársak, közvetlen munkatársak kijelölésénél a magyar nemzetiségűeket preferálták. Sőt, a megkérdezett magyarországi befektetők mindegyike magyar nemzetiségű „jobbkezeket” (jogász, könyvelő, ügyvezető) választott, akik a vállalatindításban és a későbbi vállalatvezetésben is segítséget nyújtottak. Ez egyértelműen a közös nyelv, a

4. ábra: A magyarországi érdekeltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Hungarian-owned enterprises in Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

kulturális hasonlóság meglétével magyarázható, illetve azzal, hogy jobban megbíznak a magyar etnikumúakban. „A magyarok természetesen a magyarokat keresik meg. Pl. a Bereg Kábel Ilosván felépítette az üzemét, de a vezetőit mind innen [Beregszászról] vitték át oda, akik tudnak magyarul. Mert hát magyarul kommunikálnak a magyar partnerrel. A kisebb vezetők mind magyarok, mert hát ők tudnak magyarul. Meg jobban is bíznak bennük.” (A1)

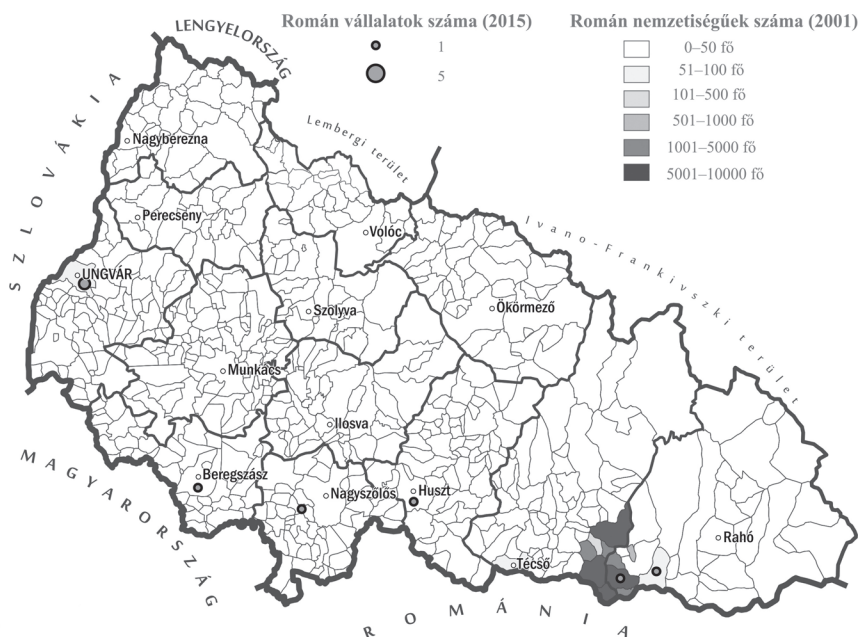
Az informális gazdasági kapcsolatok fontosságát támasztja alá az a megállapítás is, mely szerint a magyarországi befektetők a kárpátaljai vállalatindítás során megkeresik ugyan a hivatalos magyar gazdasági szervezeteket (pl. Kárpátaljai Magyar Vállalkozók Szövetsége, Magyar Nemzeti Kereskedőház), de ez a kapcsolatfelvétel is leginkább a már meglévő informális baráti vagy üzleti kapcsolatokra támaszkodva történik.

A második legnépesebb kárpátaljai kisebbség a román. A 2001-es népszámlálási adatok alapján a lakosság 2,6%-át alkotják, akik többnyire az ukrán–román határ mentén, a técsői és a rahói járás néhány településén koncentrálódnak (Molnár, Molnár D. 2005). Annak ellenére, hogy a 32 ezres kárpátaljai román közösség tagjai erős nemzeti és politikai öntudattal rendelkeznek, valamint aktív társadalmi-kulturális életet élnek Ukrajnán belül (Szerhijenko 2013), az anyaországgal való kapcsolatuk jóval lazább, mint például a magyar kisebbség Ma-

gyarországához fűződő viszonya (A17). Mindez azzal is összefüggésbe hozható, hogy az I. világháború utáni határváltozás miatt a határátkelés bonyolulttá vált, a Tisza menti határ kettéosztotta a román közösséget, amely így alig tudott érintkezni egymással. Jelenleg is korlátozottak a határátkelési lehetőségek,⁹ vízumkényszer akadályozza az együttműködések kialakítását. A két ország közötti határon átnyúló kooperációk – a számos hivatalos keretmegállapodás ellenére – a gyakorlatban nem túl intenzívek (Cheipes 2010).

Noha a Kárpátalján tevékenykedő román érdekeltségű vállalkozások száma csekély, vizsgálatom szempontjából fontos megállapítás, hogy a román nemzetiségű befektetők számára az etnikai kapcsolatok nem játszottak nagy szerepet (A15, A16, A17). Interjúalanyaim elmondása szerint a román–román határon túli kapcsolatok nem szignifikánsak, a román befektetők nem informális-etnikai kapcsolataikra támaszkodva alakították ki telephelyeiket. Annak ellenére, hogy a román nyelv – a magyarhoz hasonlóan – nem áll közel az ukránhoz, a román üzletemberek ukrainai románok segítségével próbáltak meg boldogulni Kárpátalján. Mindezt jól szemlélteti az 5. ábrán feltüntetett román érdekeltségű vállalkozások területi elhelyezkedése Kárpátalján belül, mely nem a román etnikum által lakott területeken koncentrálódik, hanem elsősorban a fejlettebb

5. ábra: A romániai érdekeltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Romanian-owned enterprises in Transcarpathia

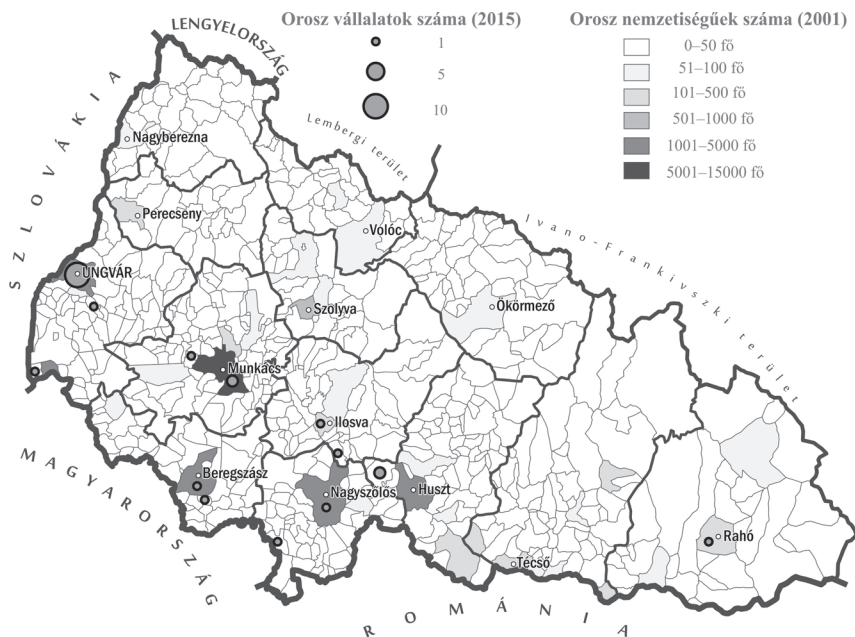
Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

infrastruktúrával és kedvezőbb munkaerőpiaci lehetőségekkel rendelkező nagyobb városokban.

A kvantitatív és kvalitatív elemzések alapján az orosz etnikumhoz köthető vállalkozók – a románokhoz hasonlóan – a főbb munkaerőpiaci csomópontok és a meglévő infrastruktúra alapján választanak telephelyet (6. ábra). Ez akár egybe is eshet a Kárpátalján élő, orosz nemzetiségű személyek lakhelyével,¹⁰ azonban a két nemzet közös történelmi múltjára és az ebből adódó nyelvi-kulturális, illetve mentalitásbeli hasonlóságokra alapozva feltételezhető, hogy a Kárpátaljára érkező orosz befektetők otthonosan mozognak a megyében, nem szorulnak kárpátaljai orosz partner segítségére.

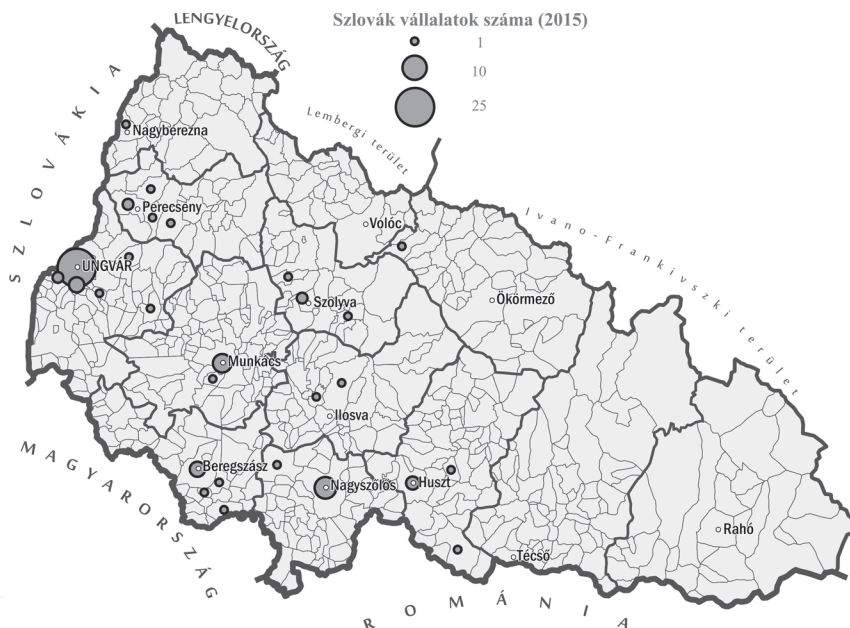
Ami a szlovák érdekltségű külföldi vállalatokat illeti, szintén az állapítható meg, hogy a románokhoz és az oroszokhoz hasonlóan leginkább a kedvezőbb vállalati feltételeket kínáló nagyvárosokban koncentrálódnak (7. ábra), és nem a szlovák–ukrán határvidéken, az ukrainai szlovák kisebbség által lakott területeken. Hozzá kell tenni, hogy a magyar és a román nyelvvel ellentétben a szlovák befektetők jól boldogulnak az ukrán nyelv megértésével, elmondásuk szerint esetükben a nyelv nem okoz nehézségeket (A8, A9, A13). Azt is meg kell jegyezni, hogy egy kárpátaljai magyar vagy román etnikumú személytől eltérően szlovák nemzetiségű gazdasági partnert jóval nehezebb találni,

6. ábra: Az oroszországi érdekltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Russian-owned enterprises in Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

7. ábra: A szlovákiai érdekeltségű vállalatok térbeli elhelyezkedése Kárpátalján
Spatial distribution of Slovakian-owned enterprises in Transcarpathia

Adatok forrása: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

ugyanis a szlovák kisebbség területi koncentrációja lényegesen kisebb, szám-arányuk elenyésző Kárpátalja népességén belül (a kárpátaljai lakosság 0,5%-a). „Én szlovákul beszélek, az ügyvezetőm meg ukránul, általában skype-on tárgyalunk. Ez nem jelent gondot, értjük egymást. Ha valamit nem értek, kikövetkeztetem, de alapvetően nincs ezzel gond.” (A13)

A kutatás szempontjából fontos megjegyezni adatközlőim azon (többnyire egybehangzó) véleményét is, mely szerint a legtöbb külföldi befektető, etnikumtól függetlenül, informális kapcsolati hálózatokon keresztül érkezik Kárpátaljára, általában a már meglévő baráti/rokoni információs csatornákon át tájékozik az ukrainai piaci feltételekről, a vállalatindítás és a vállalatvezetés körülményeiről (A3, A5, A11, A12, A18).

Összefoglalás

Jelen kutatásban arra kerestem a választ, hogy az etnikai alapon szerveződő kapcsolati tőke hogyan befolyásolja a Kárpátalján befektető külföldi vállalkozókat telephelyválasztásuk során, különös figyelmet fordítva a magyar, orosz, ro-

mán és szlovák beruházókra. Vizsgálatomban kitértem arra is, hogy az informális kapcsolati hálók milyen szerepet játszanak a vállalatindítás és a vállalatvezetés során.

Noha a 2014-ben kirobbant kelet-ukrán fegyveres konfliktus után a Kárpátaljára érkező külföldi befektetések volumenében visszaesés volt tapasztalható, a megye ma is vonzó térségnek számít a külföldi működő tőke számára. A jelentős gazdasági kockázat ellenére Kárpátalja kedvező földrajzi elhelyezkedése, a szakképzett és olcsó munkaerőforrás, az energia alacsony ára termelési előnyt jelent a külföldi vállalatoknak.

A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy a Kárpátalján tevékenykedő külföldi érdekeltségű vállalatok létrehozásában, fejlődésében és működésében (telephelyválasztás, hivatali ügyintézés, üzleti partnerek kiválasztása) a legfontosabb szerepet a vállalkozók személyes kapcsolatai játszották. Az információáramlás, a tapasztalatcsere informális hálózatokon keresztül, az egyes társadalmi csoportokon belül létrejövő közvetett kapcsolatok útján zajlott. A telephelyválasztás motivációjában azonban jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes nemzetekhez köthető befektetők körében. Míg a nem magyar befektetők általában az infrastrukturális fejlettséget értékelték és a főbb munkaerőpiaci csomópontokba telepítették telephelyeiket, addig a magyar befektetők többnyire a magyarok lakta területeken jelentek meg. Mindez már önmagában is igazolja az informális kapcsolatok fontosságát a telephelyválasztás során, és rámutat arra is, hogy ezen informális kapcsolatok legtöbbször nem a véletlenszerűség alapján formálódnak. A Kárpátalján befektető külföldi vállalatok képviselőivel és a kárpátaljai gazdasági élet kulcsszereplőivel készített interjúk eredményei megerősítik a kutatás azon hipotézisét, mely szerint a magyarországi befektetők elsőként a kárpátaljai magyarokkal keresik az üzleti együttműködések lehetőségeit. Ennek legfőbb okai a már meglévő magyar-magyar kapcsolatok kihasználásában, a nyelvi-kulturális hasonlóságokban keresendők.

Habár a román, szlovák és orosz befektetők is a már meglévő informális baráti, rokoni vagy üzleti kapcsolataikra támaszkodva döntöttek a kárpátaljai telephelyválasztás során, továbbá ezen informális kapcsolatok segítették őket ukrain vállalatuk létrehozásában és működtetésében, az ő esetükben az etnikai kapcsolatok nem játszottak fontos szerepet a vállalati döntésekben. Ennek okai egyrészt abban keresendők, hogy e közösségek – szemben a magyarokkal – kisebb létszámú etnikai csoportot képviselnek Kárpátalján, valamint az anyaországgal való kapcsolatuk sem túl aktív, így a kapcsolatfelvétel is nehezebbé válik. Másrészt az oroszok és a szlovákok esetében a nyelvi közelség miatt nem volt szükség azonos nemzetiségű közvetítő személyekre.

Noha a kapcsolati tőke kihasználásával a vállalati szereplők piaci előnyökhöz juthatnak, a kapcsolati tőke negatívan is befolyásolhatja gazdasági tevékenységüket. Így például a Kárpátalján befektető magyarországi vállalatok létrehozása talán gyorsabban és könnyebben zajlik a magyar-magyar kapcsolata-

tok kiaknázása révén, mint a más országokhoz köthető vállalatoké, azonban ezzel együtt csökken az ukrán (és más) piaci szereplőkkel való kooperáció lehetősége, így a gazdasági lehetőségek is beszűkülnek. Továbbá az ukrainai befektetési környezethez való alkalmazkodás és a piaci feltételek megismerése is nehezebbé válik, ami gazdasági hátrányt jelenthet a Kárpátalján (Ukrajnában) működő más nemzetiségű vállalatokkal szemben.

Jegyzetek

- 1 Tranzakciós költségeken azokat a kiadásokat értjük, amelyek egy adott ügylet lebonyolításakor merülnek fel (adminisztrációs díjak, banki átutalás költségei, információk beszerzésének költségei, ügynök jutalécai stb.).
- 2 Ukrajnában legutóbb 2001-ben tartottak népszámlálást, ezért Kárpátalja nemzetiségi összetételének vázolásánál csupán ezen elavult statisztikai forrásokra tudunk támaszkodni. Ez alapján Kárpátalja népességének 80,5%-át az ukrán nemzetiségűek alkotják. A legnagyobb számú kisebbséget a magyarok képezik (a lakosság 12,1%-a), majd őket követik a románok (2,6%), az oroszok (2,5%), a romák (1,1%), a szlovákok (0,5%) és az egyéb nemzetiségűek (0,7%) (ukrcensus.gov.ua).
- 3 Ez a folyosó köti össze az Adriai-tenger nagyobb kikötővárosait Lemberggel (Lvivvel), ahol a Berlinből kiinduló és Kijev felé tartó III. folyosóval találkozik. Ezen kívül a Pozsonyból induló és Ungvárig tartó V. páneurópai elágazás révén is kapcsolódik az európai közlekedési folyosó vérkeringésébe, melynek egyik kulcsfontosságú összetevője a Csap-Záhony nemzetközi határátkelőhely (Imre 2008).
- 4 Mivel Kárpátalján a külföldi cégek túlnyomó részben exportra és nem a belső ukrán piacra termelnek, a kezdeti megtorpanás után a legtöbb kis- és középvállalat folytatta tevékenységét.
- 5 Mindez leginkább fiktív vállalatok létrehozásával és az adókedvezmények kihasználásával hozható összefüggésbe, melynek során feltehetőleg korábban kimenekített orosz és ukrán tőkét csatornáztak vissza az ukrainai gazdaságba, amely ciprusi tőkeként jelent meg a statisztikákban. Ez az úgynevezett round-tripping jelenség (Imre 2014).
- 6 Mindez összhangban áll Imre Gabriella 2010-ben végzett kérdőíves kutatásának eredményeivel, amelyet a Kárpátalján befektető magyarországi vállalatok képviselőivel készített (Imre 2014).
- 7 Noha a Kárpátalján befektető 10 legfontosabb ország közé a felsorolt etnikumhoz köthetőek közül csak Magyarország sorolható, a vállalkozások számát tekintve már árnyaltabb a kép (3. ábra). A legnagyobb befektetők – jórészt a nyugat-európai országok – nagyvállalatokkal képviseltetik magukat a megyében, sok esetben ukrainai ügyvezető/igazgató megbízásával.
- 8 Foreign direct investment (külföldi közvetlen tőkeberuházás): a nemzetközi tőkeáramlások egy típusa, melynek során az egyik országban székhellyel rendelkező vállalat egy másik ország vállalatában tartós gazdasági érdekeltséget szerez (International Monetary Fund 1993).
- 9 Az ukrán-román határ kárpátaljai szakaszán mindössze egy nemzetközi határátkelőhely üzemel Nevetlenfalu (Ukrajna) és Halmi (Románia) között. Ezen kívül a 2007-ben nyílt Aknaszlatina-Máramarosziget közúti határátkelő működik.
- 10 A kárpátaljai lakosság 2,5%-át alkotó orosz kisebbség leginkább a nagyvárosokban (Ungváron, Munkácson) él.

Irodalom

- Åberg, M. (2000): Putnam's social capital theory goes east: A case study of western Ukraine and L'viv. *Europe-Asia Studies*, 2., 295–317. <http://doi.org/cdmp9r>
- Bálint Gy. (2008): *Foglalkoztatási stratégiák Hargita megyében*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- Borjas, G. I. (1999): *Heaven's door: Immigration policy and the American economy*. Princeton University Press, Princeton
- Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Kreckel, R. (Hrsg.). *Soziale Ungleichheiten*. Schwartz, Göttingen, 183–198.
- Cheipes, O. (2010): Ukrayinsko-rumunske transkordonne spivrobitnitstvo: zdotutki ta perspektivi rozvitku. In: Vaschuk, F. et al. (ed.): *Rumunsko-ukrayinski vidnosini. Istoriya ta suchasnisth*. Satu Mare, 220–224.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94., 95–120. <http://doi.org/dhsnn8>
- Czakó Á., Kuczai T., Lengyel Gy., Vajda Á. (1995): A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 4., 399–419.
- Csata, Zs. (2015): Ethnicity and economy. A research agenda for Transylvania. *Transylvanian Society*, Special issue 3., 9–24.
- Drozdova, A. (2013): Sotsialniy kapital v konteksti rozvitku hromadianskoho suspilstva (Соціальний капітал в контексті розвитку громадянського суспільства). *Politichnyi Menedzhment*, 2., 70–79.
- Edwards, P., Ram, M., Jones, T., Doldor, S. (2016): New migrant businesses and their workers: developing, but not transforming the ethnic economy. *Ethnic and Racial Studies*, 9., 1587–1617. <http://doi.org/cj3d>
- Fafchamps, M., Minten, B. (2002): Returns to social network capital among traders. *Oxford Economic Papers*, 2., 173–206. <http://doi.org/c69jk2>
- Fedinec Cs. (2002): *Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944*. Fórum Intézet, Liliom Aurum Könyvkiadó, Galánta, Dunaszerdahely
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Gedajlovic, E., Honig, B., Moore, C. B., Payne, G. T., Wright, M. (2013): Social capital and entrepreneurship: A schema and research agenda. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 3., 455–478. <http://doi.org/bhrv>
- Giorgas, D. (2000): *Social capital within ethnic communities*. Sociological sites/sights, TASA 2000 Conference, Adelaide: Flinders University, december 6–8. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.201.3581&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés: 2017. május 10.)
- Grabher G., Stark D. (1996): A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztszocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, 9., 745–769.
- Gödri I. (2008): Bevándorlók munkaerő-piaci integrációját meghatározó tényezők Magyarországon — a kapcsolati erőforrások szerepe. *Statistikai Szemle*, 6., 534–563.
- Gödri I. (2010): *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest (Kutatási jelentések; 2010/2.)
- Imre G. (2008): Kárpátalja: híd vagy periféria? http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2007_06.pdf (Letöltés: 2017. május 10.)
- Imre G. (2012): *A kárpátaljai magyar tőkebefektetések sajátosságainak vizsgálata a magyar-ukrán határtársadalmi-gazdasági folyamatainak tükrében*. Doktori értekezés, Széchenyi István Egyetem, Győr
- Imre G. (2014): Új szakaszba léptek a magyar tőkebefektetések Kárpátalján? *Tér és Társadalom*, 3., 110–125.
- International Monetary Fund (1993): *Balance of payments manual*.
- Kovály, K. (2010): Transkordonne spivrobitnitstvo Zakarpattya ta perspektivi yoho rozvitku (Транскордонне співробітництво Закарпаття та перспективи його розвитку). In: Olyinik, E. (ed.): *Heohrafiya i turizm*. Alterpress, Kijev, 97–102.

- Kovály K. (2012): Határok és határregiók. Az ukrán–magyar határszakasz. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 16. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 198–213.
- Kovály, K., Čermáková, D. (2016): The role of social capital in economic life of the Ukrainian entrepreneurs in Czechia. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 2., 135–144. <http://doi.org/cj3f>
- Kovály K., Erőss Á., Tátrai P. (2017): „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2., 1–20. <http://doi.org/cj3g>
- Levchuk, M. (2011): Sotsialnyi kapital ta zdorovia naselenia v Ukraini (Соціальний капітал та здоров'я населення в Україні). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1., 47–56.
- Light, I. H., Dana, L. P. (2013): Boundaries of social capital in entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 3., 603–624. <http://doi.org/cj3h>
- Light, I. H., Gold, S. J. (2000): *Ethnic economies*. Academic Press, San Diego
- Light, I. H., Karageorgis S. (1994): The ethnic economy. In: Neil, J. (ed.): *Handbook of economy and sociology*. Princeton University Press, Princeton, 647–671.
- Lin, N. (2001): *Social capital. A theory of social structure and action*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/2bv>
- Ludvig, Zs. (2003): *Hungarian-Ukrainian cross-border co-operation with special regard to Carpathian Euroregion*. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.469.6275&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés: 2017. május 10.)
- Ludvig, Zs. (2008): Hungarian-Ukrainian economic relations: overview of the past one and half decade. *EU Working Papers*, 3., Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, 30–52.
- Molnár J., Molnár D. I. (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztára, Ungvár
- Orbán A., Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2., 55–70.
- Perreault, C., Brenner, C., Menzies, V. T., Filion, J. L., Ramangalahy, C. (2007): Social capital and ethnic business performance: Entrepreneurs from four ethnic group in Canada. *International Journal of Business and Globalisation*, 2., 145–160. <http://doi.org/flng8b>
- Portes, A., Landolt, P. (1996): The downside of social capital. *The American Prospect*, 26., 18–22.
- Portes, A., Sensenbrenner, J. (1998): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározásáról. In.: Lengyel Gy., Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula, Budapest, 281–317.
- Putnam, R. D. (1993a): *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton
- Putnam, R. D. (1993b): Social capital and public life. *The American Prospect*, 4., 36–42.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster, New York
- Putnam, R. D. (2007): E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. *Scandinavian Political Studies*, 2., 137–174. <http://doi.org/dp6d4z>
- Sereda, Y. (2013): Sotsialnyi kapital v Ukraini ta insih krainah Yevropi (Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту). *Ukrayinsky Socium*, 4., 81–97.
- Shi, H., Shepherd, D. M., Schmidts, T. (2015): Social capital in entrepreneurial family businesses: the role of trust. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, 6., 814–841. <http://doi.org/cj3j>
- Sik, E., Wellman, B. (1999): Network capital in capitalist, communist and post-communist countries In: Wellman, B. (ed.): *Networks in the global village*, Westview Press, Boulder, Oxford, 225–255.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE TÁTK, Eötvös Kiadó, Budapest
- Szerhiyenko, T. (2013): Rumunská natsionalna menshina Zakarpattia v konteksti rozvitku ukrayinsko-rumunskih vzayemin (1991–2003). *Istoriya*, 2/31.
- Tátrai P., Erőss Á., Kovály K. (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio*, 3., 82–110. <https://doi.org/b53q>
<http://www.ukrcensus.gov.ua/> (Letöltés: 2016. december 20.)
<http://www.uz.ukrstat.gov.ua/> (Letöltés: 2017. május 10.)

Melléklet: Az adatközlők alapinformációi
 Information on the interviewees

Azo- no- sító	Név	Kor	Nemzeti- ség	Vállalati tőke érde- keltsége	Tevékeny- ség kez- dete (év)	Foglalkoz- tatottak száma	Interjú- készítés helye	Interjúké- szítés nyelve	Foglalkozás, gaz- dasági ágazat
A1	Vilmos	57	magyar	-	-	-	Bereg- szász	magyar	vámhivatali munkatárs
A2	Ernő	42	magyar	-	-	-	Bereg- szász	magyar	hivatalvezető
A3	Márton	33	magyar	-	-	-	Bereg- szász	magyar	vállalkozói szer- vezet tagja
A4	Árpád	78	magyar	amerikai	1997	570	Bereg- szász	magyar	befektető: ruha- ipar, faipar, szol- gáltatás
A5	László	52	magyar	magyar	2005	120	Bereg- szász	magyar	befektető: ruha- ipar
A6	Jaroszláv	43	ukrán	-	-	-	Nagy- szőlős	ukrán	vámhivatali munkatárs
A7	Miklós	58	magyar	-	-	-	Nagy- szőlős	magyar	vállalkozói szer- vezet tagja
A8	Vitalij	37	ukrán	szlovák	2006	540	Nagy- szőlős	ukrán	vállalatvezető: ruhaipar
A9	Darinka	39	szlovák	szlovák	2005	23	Nagy- szőlős	angol	befektető: keres- kedelem
A10	Barna	40	magyar	olasz	2006	140	Munkács	magyar	vállalatvezető: ruhaipar
A11	Oszkár	58	magyar	-	-	-	Ungvár	magyar	hivatalvezető
A12	Attila	28	magyar	-	-	-	Ungvár	magyar	irodavezető
A13	Mirkó	45	szlovák	szlovák	2004	70	Ungvár	ukrán	befektető: ruha- ipar
A14	János	51	magyar	magyar	2013	10	Ungvár	magyar	befektető. szol- gáltatás
A15	Maria	38	román	román	2006	8	Técső	angol	vállalatvezető: kereskedelem
A16	Marcel	42	román	román	2004	14	Técső	angol	befektető: ven- déglátás
A17	Mihail	40	ukrán	-	-	-	Técső	ukrán	hivatalvezető
A18	Lajos	63	magyar	-	-	-	Tiszapé- terfalva	magyar	vállalkozói szer- vezet tagja
A19	Pál	52	magyar	magyar, német	2005	180	Nagybé- gány	magyar	befektető: ruha- ipar
A20	Márta	64	magyar	magyar	2002	12	Viharos	magyar	befektető: ven- déglátás